

IV. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС. КРИМІНОЛОГІЯ. ПРОКУРАТУРА

УДК 343.9

© 2011 р. С.І. Нежурбіда

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці

«ПРОСВІТНИЦЬКИЙ» НАПРЯМ ТЕОРІЙ ПРИЧИН ЗЛОЧИННОСТІ: ІДЕЯ, СУТНІСТЬ, НАСЛІДКИ

Досліджено погляди діячів Просвітництва на причини злочину та злочинності, систематизовано, визначено основну ідею «просвітницького напрямку» теорій причин злочинності, його сутність і наслідки для формування інших напрямів теорій причин злочинності.

Ключові слова: Просвітництво, злочин, злочинність, причина.

Постановка проблеми. Комплексне дослідження причин злочину і злочинності неможливе без урахування та використання досягнень наукової, філософської та суспільної думки. Саме такий спосіб дослідження дозволяє по-особливому розглянути сутність причини злочину, органічно поєднуючи наукове знання, буденну життєву мудрість і суспільний досвід. Серед багатьох наукових, філософських і суспільних поглядів на явища особливе місце займають погляди представників просвітницького напрямку, якими були Pierre Bayle, Cesare Beccaria, Ludwig van Beethoven, George Berkeley, Юстус Хеннінг Бемер, James Boswell, Georges-Louis Leclerc, Comte de Buffon, Edmund Burke, Джеймс Бернет, Marie Jean Antoine Nicolas de Caritat, marquis de Condorcet, Катерина Дашкова, Denis Diderot, Benjamin Franklin, Bernard Le Bovier de Fontenelle, Віктор Д'Юпай, Edward Gibbon, Johann Wolfgang von Goethe, Olympe de Gouges, Franz Joseph Haydn, Claude Adrien Helvétius, Johann Gottfried Herder, Thomas Hobbes, Paul-Henri Thiry, Baron d'Holbach, Robert Hooke, David Hume, Thomas Jefferson, Gaspar Melchor de Jovellanos, Immanuel Kant, Hugo Kołłątaj, Antoine-Laurent de Lavoisier, Gottfried Wilhelm Leibniz, Gotthold Ephraim Lessing, Carl von Linné, John Locke, Петро I Великий, Архієпископ Феофан (Елеазар Прокопович), А.Д. Кантемір, В.М. Татіщев, Ф.Г. Волков, О.П. Сумароков, М.В. Ломоносов, І.А. Дмитревський, І.І. Шувалов, Катерина II Велика (Sophie Auguste Friederike von Anhalt-Zerbst-Dornburg, О.М. Радіщев, М.М. Щербатов, І.І. Бецкої, Мітрополит Платон (Петро Георгійович Левшин), Д.І. Фонвізін, В.О. Озеров, Я.Б. Княжнин, Г.Р. Державін, М.П. Шереметев, Беніто Фейжоо, Леандро Фернанден де Моратін, Sebastião José de Carvalho e Melo, Charles-Louis de Secondat, baron de La Brède et de Montesquieu, Wolfgang Amadeus Mozart, Isaac Newton, М.І.

Новіков, Dositej Dimitrije Obradović, Thomas "Tom" Paine, François Quesnay, Thomas Mayne Reid, Jean-Jacques Rousseau, Adam Smith, Baruch de Spinoza, Emanuel Swedenborg, Alexis-Charles-Henri Clérel de Tocqueville, François-Marie Arouet, Johann Adam Weishaupt, John Wilkes, Johann Joachim Winckelmann, Christian Wolff, Mary Wollstonecraft, John Adams та інші. З позицій кримінології викликають інтерес думки Джона Локка, Томаса Гоббса, Жюльєна Офре де Ламетрі, Чезаре Беккарія, Шарля Луї Монтеск'є, Вольтера, Клода Адріана Гельвеція, Жана Мельє, Поля Анрі Тірі Гольбаха, Дені Дідро, Жана-Жака Руссо, Етьєна-Габрієля Мореллі, Габрієля Бонно де Маблі, Жака-П'єра Бріссо, Жана Поля Марата про причини злочину та злочинності. Тому дослідження поглядів даних мислителів на причини злочину та злочинності вважаємо необхідним у контексті їх комплексного дослідження.

Ступінь наукової розробки проблеми. Аналіз поглядів представників просвітницького напрямку на причини злочину та злочинності здійснюється у працях кримінологів С.М. Іншакова, Ф.М. Решетнікова, О.А. Герцензона, М.П. Дубініна, І.І. Карпеця, В.М. Кудрявцева та В.Є. Емінова, О.Н. Ведернікової, С.І. Нежурбіди та інших. Однак здійснюється він або фрагментарно, або в контексті аналізів кримінологічних поглядів інших діячів науки та суспільства. А в контексті аналізу теорій причин злочинності він як системний відсутній узагалі.

Наведене й зумовило дослідження «просвітницького» напрямку теорій причин злочинності як мету та виконання таких завдань: здійснити аналіз думок Джона Локка, Томаса Гоббса, Жюльєна Офре де Ламетрі, Чезаре Беккарія, Шарля Луї Монтеск'є, Вольтера, Клода Адріана Гельвеція, Жана Мельє, Поля Анрі Тірі Гольбаха, Дені Дідро, Жана-Жака Руссо, Етьєна-Габрієля Мореллі, Габрієля Бонно де Маблі, Жака-П'єра

Бріссо, Жана Поля Марата про причини злочину та злочинності.

Виклад основного матеріалу. Зростання авторитету і впливу наук, розповсюдження переконання про всемогутність наукових знань – характерна особливість XVIII ст. Так, В.М. Богуславський зазначив, що шлях, по якому вони розвивалися – «...це шлях, указаний Ньютоном і Локком. Якщо раціоналізм XVII ст. намагався вивести всі явища природи з істинних “у соті” всезагальних принципів, то для нового погляду вихідним пунктом є факти, з яких виводяться принципи, але до них приходять, лише поступово восходячи від даних досвіду до їх причин» [2, с. 33-34].

Які ж вони – погляди на причини злочину та злочинність?

Джон Локк (John Locke, 1632-1704). Проведений аналіз поглядів Джона Локка на причинність злочину дозволяє стверджувати, що причинність злочину, побудована Джоном Локком, має таку складну структуру: 1) неспокій є спонукальною причиною дії людини; 2) причини, від яких походять неспокої: а) тілесні страждання та б) «хибні бажання, які походять від хибного судження»; 3) причини хибних суджень: а) незнання (коли людина складає судження, не довідавшись про все, що тільки в її силах); б) неуважність (коли людина не помічає навіть того, що вона знає); в) коли людина не визнає необхідним для свого щастя того, що насправді необхідно для неї; 4) надання переваги пороку над добродійністю є істинно хибним судженням – злочинним вибором; 5) неморальність людини визначає злочинний вибір, оскільки вона блокує силу розуму – волю [9, с. 110-111].

Томас Гоббс (Thomas Hobbes, 1588-1679) в «Левіафані» писав, що джерелом будь-якого злочину є або нестача розуміння, або яка-небудь помилка в міркуванні, або неочікувана сила пристрастей. Нестача розуму, на його думку, є незнанням троякого роду: незнанням закону, незнанням суверену та незнанням покарання. Неправильні міркування (омани), які роблять людей схильними порушувати закони, також бувають троякого роду: 1) пропозиціями, в основу яких покладені хибні принципи; 2) неправильними тлумаченнями природних законів псевдовчителями, які надають їм сенс, що протирічить, громадянському праву, або видають за закони власні вигадки або, традиції колишніх часів, несумісними з обов'язками підданого; 3) помилковими висновками з правильних принципів, що зазвичай зустрічаються у людей, поспішних у виведенні заключень і прийнятті практичних рішень.

Висвітлюючи неочікувану силу пристрастей, які частіше всього бувають причиною злочину, Т. Гоббс відносив до них марносластво, або дурну переоцінку власної особистості, «... наче різниця в цінності між людьми є результатом їх розуму, або багатства, або крові, або якої-небудь інших природної якості, а не залежить від тих, хто володіє верховною владою. Марносластво, на думку Т. Гоббса, «... породжує у відповідних людей припущення, що покарання, встановлені законами і, які розповсюджуються звичайно на всіх підданих, не повинні бути застосовані до них з тією ж суворістю, з якою вони застосовуються до бідних, темних і простих людей, загальне ім'я яких – чернь». А такі пристрасті, як ненависть, хтивість і користолюбство є очевидними всякій людині на підставі її власного досвіду і настільки притаманними природі людини та всім іншим живим істотам, що їх наслідки можна усунути лише незвичайною напругою розумових здібностей або постійною суворістю покарання за них. Т. Гоббс писав і про честолюбство та користолюбство як суть пристрасті, наслідки яких з'являються з появою у людини надії на безкарність. А що стосується такої пристрасті як хтивість, то вона, замість тривалості, володіє силою, достатньою для того, щоби переважити боязнь легких або невідомих покарань. Крім того, Т. Гоббс вважав, що у багатьох випадках злочин може бути вчинений під впливом страху, причому не всякого, а лише страху тілесного – фізичного страху, «... коли людина не бачить іншого засобу, крім дії». До речі Т. Гоббсу належить ідея про класифікацію злочинів за шкідливістю джерела або їх причин [6, с. 201, 203-206, 208].

Жюльєн Офре де Ламетрі, (Julien Offray de La Mettrie, 1709-1791), автор праць “Трактат про душу (Природна історія душі)”, “Коротке викладення філософських систем для полегшення розуміння трактату про душу”, “Людина-машина”, “Людина-рослина”, “Анти-Сенека, або «Міркування про щастя», “Досвід про свободу висловлювання думок”, “Послання розуму мого, або Осміяний анонім”, “Система Епікура”, “Тварини більше ніж машини”. В.М. Богуславський визнає, що складно назвати книгу, яка в середині XVIII ст. викликала би таку хвилю обурення серед захисників традиційного світогляду, яку викликала книга “Людина-машина” Ламетрі, і складно назвати інший твір, який відразу по виходу в світ отримав би загальноєвропейську популярність [2, с. 26].

Тим не менше, Ламетрі рекомендував не противитись “голосу тіла” та бачив велич розуму

в тому, щоби не дозволяти людині піддаватись низинним інстинктам. У стриманні поривів тіла в розумних межах, на переконання Ламетрі, забезпечується добродетельність, а з нею – щастя: “... всяка мораль буде безплідною для того, хто не знає стримання; утримання – джерело всіх чеснот, а нестриманість – джерело всіх пороків” [7, с. 214]. Бачення Ламетрі злочину, як дії в патологічному стані, простежується у праці «Людина-машина» – дії неприродної, патологічної, до чого, як пише В.М. Богуславський, дійшли через півстоліття засновники психіатрії Ф. Пінателі і Ж. Ескіроль [2, с. 124].

Такий патологічний стан потребує характеристики. Так, Ламетрі розглядав у якості спонукального методу для зловмисних дій прагнення до благополуччя – прагнення, яке «... керує зрадником, тираном вбивцею так само, як і чесною людиною». Благополуччя ж досягається різними шляхами. І різниця в їх досягненні складає різницю між дурними і розумними людьми – людьми, у перших з яких приватний інтерес переважає над загальним, тоді як другі жертвують своїм власним благом заради друга або заради суспільства. Так же Ламетрі описує і шляхи отримання людиною щастя, істинним джерелом якого є радість душі. І йому абсолютно очевидно, «... що відносно щастя добро і зло цілком однакові; що той, хто буде випробовувати більш повне задоволення, вчиняючи погано, буде щасливіший від того, хто отримує менш повне задоволення, вчиняючи добре» [7, с. 265-266]. Ламетрі підтримував думки Мішеля де Монтеня (Michel de Montaigne, 1533-1592), який бачив у причинах низинних вчинків неможливість розуму придушити низинні (навіть “кровожадібні”) пориви нашої натури [2, с. 121]. Ламетрі схвалював і погляди Монтеня про те, що «... розум або насміхається над нами, або має на увазі тільки наше задоволення, і всі його зусилля зводяться за сутністю до того, щоби дати нам можливість жити щасливо, тобто у своє задоволення. Думки всіх людей зводяться до того, що нашою метою є насолода. Яку б личину не одягала на себе людина, вона постійно розігрує тільки власну роль; і навіть в добродетельності кінцевою метою наших прагнень є все ж насолода” [7, с. 266].

Не викликає здивування велика хвиля критики і визнання ідей Ламетрі, оскільки, як справедливо відзначає І. Вороніцин, він був “... основоположником нових поглядів на злочини і злочинця, які через багато років отримали собі визнання в знаменній книзі Беккарія ...” [4, с. 54]. Так, у знаменній книзі **Чезаре Беккарія**

(Cesare Bonesana Beccaria, 1738-1794) «Про злочини і покарання» її автор виклав свої кримінально-правові ідеї (про покарання за вчинені злочини), а й кримінологічні ідеї – ідеї про причини злочинів. І робить він це в епоху царювання кримінально-репресивних ідей Юліуса Кларуса (1525-1575), Проспера Фарінаціуса (1544-1618), Бенедікта Карпцова (1595-1666).

Аналізуючи текст праці «Про злочини і покарання», можна побачити твердження Беккарія про те, що чим більше осіб, розуміючих священне Уложення законів і зберігаючих його у себе, тим менше буде злочинів, а незнання і неточне уявлення про покарання, поза сумнівом, посилюють красномовство пристрастей людини. Злочини, як вважає Беккарія, повинні вчинятись, оскільки цього потребує загальна користь. Але не повинні вчинятись злочини, які найбільш шкідливі для суспільства, що, відповідно, свідчить про пропорційність перешкоди, яка стримує людей від злочинів, важливості блага, яке порушується, та міцності спонукування до вчинення злочинів. Намір учинити злочин у людини, на думку Беккарія, залежить від вражень нинішньої хвилини та від її попередніх настроїв, які змінюються у неї, як і у всіх і кожного разом з надзвичайно швидкою зміною ідей, пристрастей і обставин. Беккарія довів, що зв'язок ідей є цементам, який скріплює всю будівлю людського розуму, без якого насолода і страждання були би відчуттями відокремленими і такими, що не викликають жодної дії. Поведінка людини, на переконання Беккарія, визначається повторними уявленнями про зло відоме, а не про те зло, яке вони не знають, а самі злочини впливають з людської природи і суспільного договору [1, с. 216, 223, 284, 311, 350].

У трактаті “Про дух законів” **Шарль Луї Монтеск'є** (Charles-Louis de Secondat, Baron de La Brède et de Montesquieu; 1689-1755) приділив увагу виясненню причин існування пороків і злочинів. Монтеск'є пов'язує існування злочинів з всією сукупністю факторів життя людей: з фізичними властивостями країни, з кліматом, з якістю ґрунту, з величиною країни та чисельністю населення, зі способом життя народу, з формою правління, з релігією, з багатством народу, з розвитком торгівлі, з поширенням розкоші та злиднів, з характером законів [5, с. 13]. Він також, на думку Ф.М. Решетнікова, відстоював концепцію, згідно з якою форми правління, закони, норми та звичаї людей перебувають у вирішальній залежності від клімату: «У північному кліматі ви побачите людей, у яких мало пороків, немало

чеснот та багато щирості та прямодушності. З наближенням до півдня ви нібито віддаляєтесь від самої моралі: там разом з посиленням пристрастей примножуються злочини ... У країнах поміркованого клімату ви побачите народи, непостійні у своїй поведінці і навіть у своїх пороках і чеснотах, так як недостатньо певні властивості цього клімату не у змозі дати їм стійкості» [10, с. 14].

На думку **Вольтера** (Voltaire, 1694-1778), злочин, не пов'язаний з якими-небудь природними властивостями людини, яка за природою своєю не є злою, не є доброю. Він пов'язаний із зовнішніми факторами, а точніше поєднанням зовнішніх факторів: вихованням, прикладами інших, політикою уряду або випадком [5, с. 22]. На думку **Клода Адріана Гельвеція** (Claude Adrien Helvétius; 1715-1771), більшість злочинів породжується людськими пристрастями, незадоволеністю людських потреб. А загострюються людські пристрасті і викликаються намагання зодоволити потреби будь-яким шляхом, хоча б і забороненим законом, нерівномірністю розподілу національного багатства, надмірним збільшенням кількості людей, позбавлених всякої власності [5, с. 26].

Поль Анрі Тірі Гольбах (Paul-Henri Thiry, baron d'Holbach; 1723-1789) у «Системі природи, або про закони світу фізичного та світу духовного» (1770) вважав, що природа не створює людину ні доброю, ні злою, а людські пристрасті є результатом будови людини, її органів і темпераменту. Характер таких пристрастей природний, тому вони можуть бути добрими або поганими залежно від того, як вони впливають на людей. Відвернути людину від злочинів може тільки розумне виховання, справедливі закони, просвітництво, а сама людина буде тоді добродійною, коли вона знайде у добродійності інтерес. Також Гольбах відзначав, що всі елементи сучасного устрою суспільства штовхають людей на вчинення злочинів (релігія, керівники суспільства, правосуддя, закони) [5, с. 29].

У статті «Природний закон» **Дені Дідро** (Denis Diderot; 1713-1784) вивчає причини, які штовхають людину на вчинення злочину. Він вважав, що людина вчиняє злочини тільки тоді, коли вона не може задоволити свої потреби іншим шляхом [5, с. 32]. Також Дідро писав: «Збільшіть кількість чуттєвих людей і ви побачите кількість добрих і дурних вчинків» [8, с. 17]. **Жан-Жак Руссо** (Jean-Jacques Rousseau, 1712-1778), автор «Міркувань про походження і основи нерівності» (1754) та «Про суспільний договір, або принципи позитивного права» (1762) вважав, що приватна власність стала джерелом

всіх суспільних бідств, пороків та злочинів [5, с. 41]. **Жан Мельє** (Jean Meslie, 1664-1729) у «Заповіті» пов'язував з приватною власністю поширення в суспільстві злочинів [5, с. 46]. **Етьєн-Габріель Мореллі** (Etienne-Gabriel Morelly) у «Кодексі природи, або істинноому дусі її законів» (1755) піддавав гострій критиці суспільний лад, вивчав його недоліки, пороки й злочини, та розробив загальні принципи та закони такої організації суспільства, при якій було б забезпечене щастя всіх людей та зникнення всіх пороків та злочинів [5, с. 47]. На його думку, людина стає злочинною в силу неправильної організації суспільства [5, с. 48]. **Габріель Бонно де Маблі** (Gabriel Bonnot de Mably, 1709-1785) у праці «Про законодавство, або принципи законів» (1776) виходив з того положення, що політика і закони повинні відповідати законам природи. Природа призначила людям бути рівними. Але в суспільстві панує нерівність, майна та станів, і це розкладає людей, змінює їх почуття і обумовлює існування багато чисельних забобон, оман, пороків та злочинів [5, с. 50].

Жак-П'єр Бріссо (Jacques-Pierre Brissot de Warville, 1754-1793) у «Теорії кримінальних законів» приділив значну увагу з'ясуванню причин злочинності. У детально розробленій Бріссо класифікації причин О.А. Герцензон вбачає зародки «майбутньої буржуазної теорії факторів злочинності» [5, с. 55]. Зіставлення О.А. Герцензоном основних ідей, які містяться в дороволюційних кримінально-правових працях **Жана Поля Марата** (Jean-Paul Marat, 1743-1793) («План кримінального законодавства»), з кримінально-правовими поглядами Гельвеція, Дідро і Гольбаха показав, що Марат сприйняв і розвинув переважно ті погляди французьких матеріалістів, у яких вони розкривають антагоністичний характер суспільних відносин, з'ясовують матеріальні корені злочинності, протиставляють злочини, які вчиняються неможливими, та злочини, які вчиняються можливими [5, с. 62-63].

Наведене дозволило автору дійти таких **висновків**:

1. Зважаючи на те, що вихідні ідеї епохи Просвітництва пронизані ідеєю «... апології разуму, його світлоносної сили, яка пронизує імлу і хаос ...», яка закликає до мужності «...мислити самостійно ...» [11, с. 736], вважаємо, що система ідей діячів епохи Просвітництва є першою спробою протиставлення середньовічному, теологічному поясненню світу.

2. Система ідей діячів епохи Просвітництва є матеріалістичним підходом до аналізу злочин-

ної поведінки, в якому однозначно підкреслюється значення інтелекту і розуму та проводиться відкидання теологічних форм пояснення людської поведінки.

3. Ідеї діячів епохи Просвітництва щодо причин злочину та злочинності несуть соціальний характер, мають значне теоретичне підґрунтя та відсутність емпіричної бази, що і стало слабким місцем при подальшій критиці представниками “позитивістського” напрямку в кримінології за її сучасний «науковий» характер.

Список літератури

1. Беккариа, Чезаре. О преступлениях и наказаниях. – М., 1939. – 464 с.
2. Богуславський В.М. Ламетри. – М.: Мысль, 1977. – 159 с.
3. Ведерникова О.Н. Теория и практика борьбы с преступностью: британская криминологическая модель. Дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. - М., 2001. - 399 с.
4. Вороницын Н. Ла Меттри. – Харьков, 1925. – 57 с.

5. Герцензон А.А. Уголовно-правовая теория Жана Поля Марата. - М.: Государственное издательство юридической литературы, 1956. – 247 с.

6. Гоббс Т. Левиафан. – М.: Мысль, 2001. - 478 с.

7. Ламетри Ж.О. Сочинения / Общ. ред., предисл. и примеч. В.М. Богуславского. – 2-е изд. – М.: Мысль, 1983. – 509 с.

8. Ломброзо Ц. Гениальность и помешательство. Параллель между великими людьми и помешанными / Переводъ съ 4-го итальянскаго издания К.Тетюшиной. – С.-Петербургъ: Типографія Товарищества “Общественная польза”, 1885. – 355 с.

9. Нежурбіда С.І. Джон Локк: погляди на причинність злочину // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. праць. Вип. 597: Правознавство. - Чернівці: ЧНУ, 2011. – С. 107-111.

10. Решетников Ф.М. Уголовное право буржуазных стран. Выпуск I. Просветительно-гуманистическое направление в уголовном праве. – М., 1965. - 72 с.

11. Спиркин А.Г. Философия: Учебник. - 2-е изд. - М.: Гардарики, 2006. - 736 с.

Стаття надійшла до редколегії 6 грудня 2011 року.

Рекомендована до опублікування у “Віснику” членом редколегії М.К. Якимчуком.

S.I. Nezhurbida

«ENLIGHTENMENT» ORIENTATION OF CRIME CAUSATION THEORIES: IDEA, ESSENCE, EFFECTS

Summary

The author made an attempt to research Enlightenment personalities' views on causes of crimes and criminality. The author makes an attempt to systematize them, to identify the basic idea of “Enlightenment” orientation of crime causation theories, its essence and effects for generation of other crime causation theories.

Key words: Enlightenment, Crime, Criminality, Cause.

С.И. Нежурбида

«ПРОСВЕЩЕНЧЕСКОЕ» НАПРАВЛЕНИЕ ТЕОРИЙ ПРИЧИН ПРЕСТУПНОСТИ: ИДЕЯ, СУЩНОСТЬ, ПОСЛЕДСТВИЯ

Аннотация

Исследовано взгляды деятелей эпохи Просвещения на причины преступления и преступности, систематизировано, определено основную идею «просвещенческого направления» теорий причин преступности, его сущность и последствия для формирования других направлений теорий причин преступности.

Ключевые слова: Просвещение, преступление, преступность, причина.